

तीन

आत्मचरित्र : एक वाङ्. मयप्रकार

तीन

आत्मचरित्र : एक वाङ्.मय प्रकार

प्रास्ताविक

ज्या समाजात व्यक्तीच्या अस्तित्वाची ब्रूज नस्ते व जेथे सौजन्यापेक्षा
आग्रहीपणा प्रबळ अस्तो तेथे आत्मचरित्र या वाङ्.मयप्रकाराची निकोप वाढ

होणे कठीण अस्ते. आपल्या समाजात परंपरेनेच व्यक्तिजीवनाला गौण स्थान दिले असल्यामुळे आत्मचरित्रांची निर्मिती पूर्वकाळात आढळत नाही. समूहनिष्ठ इतिहासाची दखल आपल्या समाजपरंपरेत जेथे घेतली गेली नाही तेथे व्यक्तिगत वृत्तांताला कोण किंमत देणार ? पूर्वकाळात व्यक्तिमत्त्वाच्या अभिव्यक्तिपेक्षा त्याचा संकोचच शिष्टमान्य झालेला होता. मनमोकळ्या विनिमयापेक्षा संकेतांचे अनुसरण व वैचित्र्यापेक्षा साचेबंदपणा हीच आमच्या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये होती. अशा वातावरणात आत्मचरित्रासारखा आत्मनिष्ठ वाङ्मयप्रकार हजणे शक्य नव्हते. संप्रदायकथन, गुरूगौरव, परंपरा निवेदन किंवा आर्तमक्ताच्या भूमिकेतून ईश्वराजवळ केलेले स्वतःच्या स्थितीचे वर्णन, यापलीकडे इकडील आत्मनिवेदनपर लेखनाची मजल गेलेली नव्हती. तुकारामांचे कांही स्वचरित्रपर उद्गार, स्वतःच्या संप्रदायाची माहिती देणारा म्हणून सांगण्यात येणारा निरंजनमाधवाचा 'संप्रदाय परिमळ' व नाना फडणविसानी स्वजीवनातील हकिकतीचे स्वहस्ते केलेले टिप्पण हीच आमची या क्षेत्रातील जुनी पुंजी होती. प्रसंगविशेषी प्रकट झालेले असे त्रोटक आत्मपर उद्गार म्हणजे काही सुसंगत आत्मचरित्र नव्हे. याला काही नावच द्यावयाचे झाल्यास स्वविषयक त्रुटित वृत्तकथन असे देता येईल. म्हणूनच आत्मचरित्राचा आपणास खरा परिचय पाश्चात्यांच्या सहवासांमुळे झाला असे म्हणावे लागेल.

वाङ्मयातील वेगवेगळ्या प्रकारांपैकी सर्वात सोपा व सर्वात अवघड प्रकार

म्हणजे आत्मचरित्र होय. आत्मचरित्रातील सोंपेपणा अशा अर्थाने की, त्या-
 कविता नाटक-कादंबरी लेखनासारखी कल्पनाशक्तीची गरज नसते. ज्ञात्रीय
 ग्रंथरचनेला आवश्यक असणारी तीव्र बुद्धिमत्ता व दीर्घ व्यासंगही त्यासाठी लागत
 नाही. शिवाय उत्तम कलाकृती निर्माण करण्याकरिता लेखकाची लेखनाविषयाशी
 लागणारी स्मरस्ता आत्मचरित्राइतकी कुठेच आढळत नाही. हतकी स्मरता
 असूनही आत्मचरित्राचे लेखन वाटते तितके सोंपे नाही. कारण फार थोड्यांना
 या लेखनासाठी आवश्यक असणारे मनोगाहन व आत्मपरिहाण साधते. म्हणूनच
 आत्मचरित्र हा सर्वांत अवघड वाड्.मय प्रकार आहे.

आत्माविष्कार ही कलावंताची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. कविता,
 लघुकथा, नाटक, कादंबरी यांमधून लेखक अप्रत्यक्षाणे का होईना आत्माविष्कार
 करित असतो. परंतु आत्मचरित्रातील आत्माविष्कार हा इतर वाड्.मयप्रकारातील
 आत्माविष्कारापेक्षा अधिक स्वयंकेंद्रित असतो.

कोणत्याही यशस्वी आत्मचरित्रात आत्मचरित्रकाराला आत्मपरता
 व आत्मनिरपेक्षता, सामरस्य व ताटस्थ्य यांचा नेमका तोंड सांभाळणे गरजेचे
 असते. आरोपी, वकील, न्यायाधीश, कोतवाल, साक्षिदार या साऱ्याच
 भूमिका आत्मचरित्रकाराने घेऊन, त्या परस्परांवर अन्याय होऊ न देता पार
 पाडाव्याच्या अस्तात, म्हणूनच असे म्हणावेसे वाटते की, आत्मनिष्ठा व
 वस्तुनिष्ठा यांना सारख्याच ताणाने तोंड धरणारा स्वतःशील दूर स्थपणा
 हेच आत्मचरित्राचे बलस्थान आहे.

आत्मचरित्राच्या व्याख्या व स्वरूप.

लेखकाने आपल्या व्यक्तिगत जीवनाची स्वतःच्याच शब्दात सांगितलेली
 कहाणी म्हणजे आत्मचरित्र होय. असे त्याच्या स्वरूपाबाबत थूलमानाने म्हणता
 येईल.

'Autobiography in its simplest definition is the story of one's life written by himself' अशी आत्मचरित्राची व्याख्या डॉ. नार्हक यांनी आपल्या 'Aspect of Autobiography' या ग्रंथात केली आहे. रा.ग.जाधव आत्मचरित्राच्या स्वरूपाविषयी म्हणतात,^१ 'आपल्या जीवनविषयक अनुभवांचे व तदनुषांगाने आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वतः लेखकाने लेखनरूपाने घडविलेले दर्शन म्हणजे आत्मचरित्र होय.'

या विद्वानांनी उपरोक्त व्याख्यांमधून स्वतःची कहाणी स्वतःच सांगणे, या मुद्यावर भर दिला आहे.

चरित्रकार आणि चरित्रविषय जेव्हा एकाच अस्तो तेव्हा आत्मचरित्र निमाणे होते. या वाङ्मयप्रकारात निरर्थक उपचाराला जागा नसते. येथे लेखक आणि वाचक एकाच पातळीवर असल्यामुळे एक विशिष्ट प्रकारचा जिव्हाळा अनुभवायला सापडतो. लेखकाचे अंतःकरण एक वाचकाच्या अंतःकरणाला जाऊन मिडते.

माणूस हा स्वतःला जितके ओळखतो तितके त्यास कोणतीही ओळखू शकत नाही. विशेषतः त्याचे अंतःकरण हे त्याच्याकडूनच प्रभावीपणे प्रकट होणे शक्य असते. म्हणून आत्मचरित्रातील सत्यशाोध हा चरित्रापेक्षा अधिक सार्थ असतो. आत्मसमर्थन, आत्मश्लाघेचा दोषा येऊ न देता स्वतःकडे तटस्थपणाने पाहणे ही कसरत आत्मचरित्रकाराला करावी लागते. लेखनात या ताटस्थ्या सोबत आत्मीयता व अकृत्रिम निवेदन असेल तर सान्याला सुगंधच मानावा लागेल. 'आमच्या आयुष्यातील आठवणी,' 'आमची अकरा वर्षां,' 'स्मृतिचित्रे' ही आत्मनिवेदने उपरोक्त गुणांमुळे मौलिक झाली आहेत.

व्यक्ती ही जीवनात कुटुंब प्रमुख, विशिष्ट व्यावसायिक, सार्वजनिक कार्यकर्ता इ. अनेक नात्यांनी वावरत असते. त्यापैकी कोणते नाते प्रधान मानून

आत्मनिवेदन करावयाचे हे त्या व्यक्तीने निश्चित करावयाचे अस्ते. या निश्चितीवरच त्या आत्मचरित्राचे रंगरूप अवलंबून अस्ते. मात्र रंगरूप कसेही असले तरी आत्मचरित्रात सत्यकथनाला महत्त्व अस्ते. आत्मचरित्रकाराने परिमित का होईना पण निर्माल सत्य आपणापुढे मांडले आहे अशी वाचकाची खात्री होते तेव्हाच आत्मचरित्रकार आपल्या कार्यात यशस्वी झाला आहे असे समजावे.

आत्मचरित्राच्या स्वरूपाची एवढी चर्चा केल्यानंतर असे म्हणता येईल की, स्वतःच्या जीवनाचे दूरस्थपणे केलेले अवलोकन व त्या विषयाचे प्रांबळ निवेदन म्हणजे आत्मचरित्र होय.

आत्मचरित्र आणि चरित्र.

आत्मचरित्र हा चरित्र लेखनाचाच एक भाग असल्यामुळे चरित्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये आत्मचरित्रात अभिप्रेत अस्तात. इतिहास कथन, प्रचार, स्मर्थन, वास्तवाचे दर्शन, जिज्ञासा, विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वाचा वेध इ. प्रयोजने दोन्हीकडे सारखीच असण्याचा संभव अधिक अस्ते. मुख्य म्हणजे दोन्हीचे अधिष्ठान वास्तव जगातील व्यक्ती हेच अस्ते. परंतु दोन्ही प्रकार प्रकृतीतः भिन्न आहेत. चरित्र हे सामान्यतः वस्तुनिष्ठ अस्ते तर आत्मचरित्राचे स्वरूप आत्मनिष्ठ अस्ते. चरित्रापेक्षा आत्मचरित्राची लेखनपध्दतीही अधिक स्वतंत्र अस्ते. चरित्रकार बाह्य पुराव्यांच्या आधारे व्यक्तीच्या अंतरंगाकडे जातो पण आत्मचरित्रकार हा स्वतःच आत्मज्ञांघ घेत अस्ते.

आत्मचरित्र लेखनात लेखक हा स्वतःच चरित्रलेखक असल्यामुळे चरित्रकाराला अप्राप्य असणारी सामग्री त्याला सहज मिळू शकते. त्यामुळे त्याचे काम सुकर होते. पण दुसऱ्या एकादृष्टीने ते चरित्रापेक्षाही अवघड अस्ते. कारण स्वतःकडे तटस्थपणे पाहणे बहुतांशी अशक्यप्राय असल्यामुळे आत्मचरित्र क्वचितच सत्यनिष्ठ होते. ना.सी.फडके यांनी 'माझा जीवन, एक कादंबरी' मध्ये पहिल्या पत्तीचे वास्तव चित्रण केले नाही, हे त्याचेच द्योतक आहे. 'अजून

चालतेची वाट ेची ठेक्का आपल्या वैवाहिक जीवनाची हकीकत सांगत अस्ताना त्यातील वास्तवाची पातळी हरवते व आत्मस्मरणाचा सूर लागून राहातो.

सत्यनिष्ठा हाच चरित्र व आत्मचरित्र यांचा पायाभूत विशेष असला तरी चरित्रांतर्गत सत्य हे इतर कोणालाही कोणत्याही मार्गांनी पारकता येते. पण आत्मचरित्रकार स्वतःविषयीचे म्हणून जे सत्य सांगतो ते इतरांना स्विकारावेच लागते. वाचकांपुढे त्याच्या मूल्यमापनाच्या बाबतीत अन्य मार्ग उपलब्ध नसतात. गो.नी.दांडेकर े स्मरणगाथे ेत सांगतात की, त्यांना े पाळ्या-स्ताण्या े होण्याच्या वयात निष्णाचे वेड लागले. स्मृतदर्शनी हे पटत नसूनसुद्धा वाचक हे सत्य पारखू शकत नाही.

चरित्र आणि आत्मचरित्र या प्रकारातून व्यक्तिगत अस्तित्वाची शब्दांत पुनर्निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला जात असला तरी दोहोंमागील निर्मितीदृष्टी सर्वथैव भिन्न आहे. आत्मचरित्रकाराने काढलेले स्वचित्र हे चरित्रकाराने रंगविलेल्या चित्राहून नेहेमीच भिन्न असते. माणसाचा स्वतःविषयीचा दृष्टीकोण आणि इतरांचा त्याच्या विषयीचा दृष्टीकोण यात जो फरक असतो तोच या दोन्ही प्रकारांमागील पातळ्यांमध्ये असतो.

आत्मचरित्र आणि त्याची भावडे

विशिष्ट भाषिक अवकाशात एकवटलेला जीवनाशय कोणत्या तत्त्वाने संघटित झाला, याचा विचार आत्मचरित्राचे वेगळेपण शोधताना करावा लागतो. त्यासाठी आत्मचरित्रात्मक रूपधारण करणा-या दैनंदिनी, साप्ताहिक पत्रव्यवहार, संस्मरणे, स्मृतिचित्रे इ. प्रकारांचे स्वरूप व आत्मचरित्राचे स्वरूप यांच्यामधील संबंध तपासणे आवश्यक ठरते.

दैनंदिनी हे नानाविध हाण्यांच्या माळिकेत गुंफलेले लेखन आहे. आत्मचरित्राप्रमाणे ती स्वायत्त कृती नाही. जीवन जगत अस्ताना एखाद्या हाणी जे

महत्वाचे वाटले ते दैनंदिनीत नोंदविलेले अस्ते. परंतु आत्मचरित्रातून स्मृति काळखंड पाहिला जातो. एखाद्या घटनेचा तात्कालिक संस्कार व परिणाम मनाला अमोक्षित आनंद देऊन जातो. अशांबद्दलच्या ताज्या व ठवटकीत प्रतिक्रियांची नोंद दैनंदिनीत अस्ते पण नंतर येणा-या ताज्या अनुभवांच्या संदर्भात त्या प्रतिक्रियांच्या मूल्यपापनाची शक्यता जशी आत्मचरित्रात अस्ते तशी दैनंदिनीत नस्ते.

पत्रे म्हणजे सुट्या सुट्या भावचित्रांचा संग्रह अस्तात. पत्रात त्या त्या हाणिके भावांदेक प्रतिबिंबित झालेले अस्तात. त्याला कोणताही स्ला, विशिष्ट आकृतिबंध नस्तात. पत्रातून व्यक्त होणारे प्रेम, राग, तिरस्कार, कौतुक, असूया हे भाव म्हणजे तत्संबंधित व्यक्तीच्या संदर्भातील सार्वकालीन सत्य नस्ते. आत्मचरित्र हे किमान प्रौढत्व अंगी आल्यानंतर केले जाणारे लेखन आहे. परिणामतः विचारांची व चिंतनाची प्रगल्भता येथे महत्वाची अस्ते.

संस्मरणे आणि आत्मचरित्र यांच्यातील सीमारेषा बरीच लवचिक आहे. कारण कोणतीही आत्मचरित्रात्मक रचना काही प्रमाणात का होईना संस्मरणरूप अस्ते, तसेच आत्मचरित्रात्मक तपशिलावाचून संस्मरणांची उभारणी होऊ शकत नाही. आत्मचरित्रात लेखाचे सारे लक्ष स्वतःवर खिळलेले अस्ते तर संस्मरणात ते इतरांवरही केंद्रित झालेले अस्ते. लक्ष्मीबाई टिळक 'स्मृतिचित्रा' तरे. टिळकाचे सुस्पष्ट चित्र रेखाटतात ते यामुळे.

आठवणीवजा लेखन अनेकदा उथळ अस्ते. विवक्षित हाणांच्या संबंधित असलेले स्थळ, व्यक्ती यांच्याबद्दल उल्लेख आता विस्मृतिप्राय झालेले अस्तात. त्यांना आठवून लेखास सुख हवे अस्ते म्हणून तो आठवणी लिहितो.

सारांश, आत्मचरित्राच्या कुळातील ही त्याची सारीच भावडे एकमेकांना काही प्रमाणात पुरक असली तरी ती एकमेकांचे फायीय होऊ शकत नाहीत. वर्तमानकाळाने केलेला भूतकाळाचा भेद ही गोष्ट आत्मचरित्रास त्याचे स्वतःचे असे

वैशिष्ट्य प्रदान करते।

आत्मचरित्रातील 'स्व' आणि 'स्व'े तर

इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणे आत्मचरित्राच्या बाबतीतही एक खूणगाठ मनाशी बांधावी लागते की, लेखकाला 'स्व'ेचा विसर पडल्याशिवाय त्याच्याकडून 'स्व'े तराचे खरे दर्शन घडणे असंभाव्य असते. 'स्व'ेचे खरेखुरे चित्र रेखाटले जावयाचे असेल तर चित्रकार हा चित्रविषयापासून दूर जाऊन त्याकडे पाहू शकला पाहिजे. मानवी स्वभावाचा विशोषा असा की त्याच्यातील 'मी' प्रत्येक क्षणाने जागा असतो यामुळे आत्मस्मरणाचा मोठा धोका असतो. आत्मस्मर्शन करणारा आत्मश्लाघेचा दोषा क्वचितच टाळू शकतो. न.चि. केळकरांनी 'गतगोष्टी'त स्वतःच्या साहित्यविषयक कामगिरीची साडिल्लार, चिं.वि.वैद्ययांच्या वाङ्मयाशी तुलना केली आहे व फुडे 'हटवादाने बोलायचे झाल्यास मी म्हणोन की साहित्याचार्य किंवा साहित्यसम्राट ही पदवी लोकांनी मलाच दिळी ' या वाक्याने जो कळस केला आहे, त्यायोगे स्वर आत्मचरित्रास गाळोट लागले आहे.

आत्मचरित्रकार हा जणू स्वजीवनविषयक तपशिलाच्या पसा-यात उभा असतो आणि त्यामधून आपल्या जीवनाचे दर्शन घडविण्याच्या बाबतीत अर्थपूर्ण ठरेल असा तपशील तो निवडत असतो. परंतु मनोदर्शनापेक्षा बाह्य व्यावहारिक तपशिलाचा पसारा मांडण्यातच केळरू पांगारकरांसारख्यांची लेखणी झिजली आहे. आत्मचरित्रात आत्मनिष्ठा व माहिती यांचा तोंड सांभाळला जाणे गरजेचे असते.

आपल्या जीवनामुळे तयार झालेला आकृतिबंध आत्मचरित्रकाराच्या ध्यानी येणे व त्याने त्याचे भोवतालच्या विश्वातील स्थान निश्चित करणे ही गोष्ट सोपी नसते. चित्रणा व चिंतन या दोन्ही गोष्टी तो एकाच वेळी साध्य

करीत असतो. हा प्रयत्न ज्या प्रमाणात यशस्वी होतो त्या प्रमाणात आत्मचरित्र हे खरेखुरे जीवनचित्र व तद्द्वारा जीवनाचे चित्र ठरत असते.

आत्मचरित्रातील सत्यनिष्ठा

चरित्राप्रमाणे आत्मचरित्राच्याही बाबतीत सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अव्यभिचारि सत्यनिष्ठा होय. स्वतःबद्दलचे पूर्ण सत्य सांगणे हे वरवर दिस्त तेवढे सोपे नाही. एकतर अप्रिय गोष्टी दडविण्याची इच्छा होते, तसेच काही गोष्टी प्रकट करावयाच्या म्हटले तरी त्यांचे स्वरूप बदलावे असे वाटणे शक्य असते. प्रत्यक्षात कधीही न घडलेल्या गोष्टी आत्मचरित्रात घुसडण्याचा मोह होणे अशक्य नसते. उपरोक्त मोहांवर विजय मिळवून स्वतःबद्दलचे सत्य सांगणे म्हणजे अक्षरशः तारेवरचा नाच असतो आणि तो सत्याच्या सऱ्या उपासकालाच साधतो.

आंद्रे मोर्वा ने म्हटल्याप्रमाणे, ' आत्मचरित्रातील सत्याचे सावज आपण त्याचा कितीही कसून पाठलाग केला तरी आपल्या हातावर तुरी देऊन पळू जातो. ' ३ सत्यासत्याबाबत स्वतःच्या मनाला ग्वाही ठेवून केलेल्या आत्मनिवेदनातही काही प्रमाणात तरी आत्मपरवचना उद्भवणे व त्यामुळे सत्याला गळती लागणे शक्य असते. एखाद्याने सत्यकथनाच्या प्रतिज्ञेने हाती लेखणी घेतली तरी स्वजीवनाचे गूढ त्यालाही अनाकलनीय राहाण्याची शक्यता असते. एक तर स्मरण नेहमीच निसरडे असते व दुसरे म्हणजे स्मरणशक्तीला अनेकदा स्वतःचा असा अग्रक्रम असतो, आवडी निवडी अस्तात. अहंकार सुखावेळ अशा पध्दतीने ती कार्यरत होत असते.

परिणामतः स्वतःविषयीचे संपूर्ण सत्य सांगण्यास कोणतीही अस्मर्थ ठरत असतो. आत्मचरित्रकाराला अर्धवट, अपूर्ण अशा सत्यावर अवलंबून राहावे लागते. हे सत्य जरी अर्धवट, अपूर्ण असले तरी त्याने ते वाचकांपुढे मांडले पाहिजे.

एखादा प्रांजळपणे सांगत असला की सहसा तो असत्यकथन करित नाही. सौजन्य व सभ्यपणाच्या मर्यादा सांभाळूनही सत्याचा विपर्यास होऊ देत नाही. मग अशा लिखाणात सहजता व सरळता हे गुण उतरतात. असे लेखन प्र.ई. सौनेकांबळ्यांच्या 'आठवणींचे पक्षि' प्रमाणे कदाचित प्रमाणबद्ध नसेल, त्यात कळेवा स्पष्टही जाणवणार नाही. तथापि या दोषांची जाणवि राखून वाचकाला अशा लेखनाशि तन्मय हेता येते.

आत्मचरित्रकार एकवेळ स्वतःबद्दल सत्य सांगू शकेल पण त्यात इतरांच्या संबंधांचे घागे गुंतले असतील तर ते सांगण्याचा नैतिक अधिकार त्याला असत नाही. विधिनिष्ठांचा अशा मर्यादा सांभाळत आत्मचरित्रकाराला आपले सत्यकथनाचे ध्येय गाठावे लागते.

जीवन ही एक अखंड प्रक्रिया असते व त्या प्रक्रियेतील एका विशिष्ट टप्प्यावर थांबून आत्मचरित्रकार तिजकडे पाहात असतो. असे करताना त्याचेजवळ ताटस्थ नसेल तर आत्मदर्शन स्वोच्छा होण्याची शक्यता असते. अशा प्रकारची अलिप्तता स्विकारून एखाद्याला स्व-रूपदर्शन घडते त्यावेळी कुतूहल वाटेल असा वेगळेपणाही त्याला जाणवतो.

काही जणांकडून जीवनातील वेक सत्याचे जे प्रदर्शन मांडले जाते ते स्व-या आत्मचरित्रास पोषाक नसते. सत्य हे अंगभूतपणे शुचिर्भूत व प्रभावी असते. त्याची सहेतुक वरात काढणे गरजेचे नसते. आत्मचरित्र वाडू. मर्यादी यशस्वी वाटचाल 'स्व' विषयक ताटस्थपूर्ण व सत्यविषयक यथार्थ जाणिवेवरच अवलंबून आहे. ४

आत्मचरित्रातील साहित्यगुण

आत्मचरित्रामागे आत्माविष्काराची प्रेरणा, आत्मजीवनाच्या

अर्थपूर्णतेची अभिज्ञता, स्वानुभवांच्या निवडीची दृष्टी आणि स्वशैली-विषयक मान अशा गोष्टी प्रेरक अस्तात. शिवाय ऐतिहासिक साहित्यकृतीप्रमाणे विशिष्टतेकडून सामान्यत्वाकडे जाण्याची त्याची क्षमता असते म्हणून आत्मचरित्र हा एक ललित गद्यप्रकार मानला जावा असे रा.ग. जाधवांना वाटते.^५ परंतु जोपर्यंत आत्मचरित्रकाराला वास्तवाची, वाखाच्या तपशिलाची बंधने पाळावी लागतात तोपर्यंत त्याचे स्थान ललित व ललितेतर साहित्याच्या सरहद्दीवरच राहिल. शेवटी हेही घ्यानी घेतले पाहिजे की, आत्मचरित्र हे आत्मचित्र नव्हे.^६

गतजीवनाचे चित्रण करताना आत्मचरित्रकाराचे मन जणू या घटनेकडून त्या घटनेकडे झोप घेत असते. त्यामधील को-या जागा मोठ्या सूक्ष्म, बोलक्या अस्तात. एखाद्या ललित कृतीप्रमाणे आत्मचरित्रातही जेवढे सांगितलेले असते, त्याहीपेक्षा अधिक सुचविलेले असते.

कथा, कादंबरी, नाटक, कविता यांच्या वाचनापेक्षा आत्मचरित्राच्या वाचनामुळे मानवी स्वभावाबद्दलची जिज्ञासा अधिक पूर्ण होण्याची शक्यता असते. कारण आत्मचरित्र ही आपल्या सारख्याच हाडामांसाच्या माणसाची, त्याने स्वतः सांगितलेली कहाणी असते. या मानवी मनाची भिन्न भिन्न अवस्थांतील रूपे त्यात आविष्कृत झालेली असतात. मानवी मनाच्या विविधतेचा हा जिवंत व सखोल प्रत्यय पर्यायाने मानवी जीवनदर्शनच घडवित असतो. आत्मचरित्रातील खरेखुरे आत्मशाोधन व आत्मदर्शन हे जीवनावर असा काही प्रकाश टाकू शकते की, त्या प्रकाशात जीवनातील कितीतरी गूढ रम्य स्थळे आपणास जाणवतात. खरेखुरे आत्मचरित्र हे अनेकांना अंतर्मुख करते. श्रेष्ठ वाङ्.मयाच्या ठिकाणी हीच शक्ती असते.

मराठीतील आत्मचरित्रात्मक वाङ्.मय

प्राचीन मराठी वाङ्.मयात आढळणा-या, प्रसंगविशेषांनी काढलेल्या

त्रोटक आत्मपर उद्गारांना आत्मचरित्र लेखन म्हणता येणार नाही. म्हणून आत्मचरित्राच्या उपलब्धीसाठी आपणास अव्वल इंग्रजी काळखंडाकडेच वळावे लागते. विष्णुबुवा ब्रम्हचा-यांच्या 'वेदोक्तधर्मप्रकाशा'त (१८५९) जरी आत्मपर मजकूर असला तरी तो लिहिण्याची प्रेरणा आत्मचरित्र लेखनाची नाही. दादोबा पांडुरंग व बाबा पदमनजी यांनी या काळात आत्मपर लेखन केले आहे. परंतु त्यांच्या प्रेरणांही सामाजिक वस्तुस्थितीचे कथन, धर्मप्रसार अशा स्वरूपाच्या आहेत. आगरकरांचे 'डोंगरांच्या तुळंगातील १०१ दिवस' हे पुस्तक मात्र त्यांच्या रसिक, खेळकर वृत्तीचा आविष्कार घडविते. महर्षि कर्व्यांचे आत्मचरित्र 'एका जीवाचे उत्कृमण कसकसे होत गेले' याची कल्पना याची या हेतूने जन्माला आले आहे. 'हिवाळ्यातील चंद्रप्रकाशात दिस्पारा मनोरम देखावा पाहाण्याचा अनुभव मिळावा' म्हणून न. चिं. केळकरांनी 'गतगोष्टी' लिहिले. पण स्वतः शि संबंध नसलेल्या अनेक गोष्टींचा त्यात स्मावेश केल्यामुळे मनोविनोदनासाठी लिहिलेला हा ग्रंथ वेगळ्याच वळणावर गेला. इ.स. १९२३ मध्ये गो. चिं. भाटे यांचा 'प्रेम की लौकिक' मध्ये कादंबरी व आत्मचरित्र यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न अपयशी ठरला होता.

आत्मचरित्र हा व्यक्तिनिष्ठ वाङ्मयप्रकार असल्यामुळे आशय व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने इतर प्रकारांप्रमाणे येथे परंपरेच्या प्रभावाला वाव नसतो. म्हणूनच 'माझी जन्मठेपे' व 'स्मृतिचित्रे' या श्रेष्ठ आत्मचरित्रांबाबत विकास्कुम, परंपरेचा प्रभाव दाखविणो अशक्य होते. श्री. कृ. कोल्हटकर हे सौंदर्यवादी लेखक, पण त्याचे दर्शन त्यांच्या आत्मचरित्रात घडत नाही. पांगारकरांच्या 'चरित्र चंद्रा'त त्यांच्या आत्मस्माधानी वृत्तीमुळे अंतर्मुखतेला वाव मिळत नाही. चिंतामणाराव कोल्हटकरांच्या 'बहुरूपी' मध्ये आकस्मिक लेखनशैली, नाट्यहोत्रातील विविध अनुभवांचे मूल्यमापन करण्याची प्रवृत्ति या गोष्टी असल्यामुळे ते वाचनीय झाले आहे. वि. द. घाटे यांच्या 'दिवस' असे होते मध्ये त्यांच्या संस्कारहाम कविमाने आपल्या जीवनकथेतील निवडक हाण, त्यातील हळुवार स्पर्शनांसह टिपले आहेत.

आपल्या जीवनातील वास्तवाला शब्दरूप देताना दलित लेखकांना हा वाङ्मय प्रकार जवळचा वाटला म्हणूनच सामान्यतः इ.स.१९६० नंतर बऱ्याच दलित आत्मचरित्रे निर्माण झाली. मराठी आत्मचरित्राचे दालन जाता केवळ विपुलतेनेच नव्हे तर विविधता व वास्तव जीवनानुभवामुळे स्पृष्ट होते आहे असे म्हणावेसे वाटते.

एकांणिसाव्या शतकातील आत्मचरित्रात्मक वाङ्मय आणि 'अरुणादेय'

आत्मचरित्राचे बीजारोपण आणि विकास इंग्रजांच्या राजवटीच्या प्रारंभिक काळात झाला असा तरि त्या काळात अशा प्रकारच्या लेखनाला आत्मचरित्र असे क्वचितच संबोधले गेले. कृत, कथा, कहाणी, वृत्तांत, आठवण अशा शब्दांचाच वापर सर्वांस बळ होता. या काळातील गंगाधरशास्त्री पठवर्धन (१८०४), बापू कान्हो खांडेकर (१८२१) यांची आत्मचरित्रे महत्वपूर्ण आहेत. वासुदेव बळवंत फडके यांनीही आत्मपर मजकूर लिहून ठेविला होता, तो इ.स. १८७९ मध्ये 'ज्ञानप्रकाश' या नियतकालिकात प्रसिध्द झाला. परंतु मराठीतील आत्मचरित्रात्मक स्वरूपाचा पहिला ग्रंथ म्हणजे दादाबा पांडुरंग यांचे आत्मचरित्र होय. गोडसे मटजी यांच्या 'माझा प्रवास'चे स्वरूप संक्षिप्त आहे. इ.स.१८८८ मध्ये बाबा पदमनजी यांचे आत्मचरित्र 'अरुणादेय' प्रसिध्द झाले. याकाळातील आत्मपर वाङ्मयाचा आढावा घेतल्यास घ्यानी येते की, हे वाङ्मय संस्थेने अल्प व मांडणीच्या दृष्टीने त्रोटक आहे.

सामान्य माणसाने स्वतःचे चरित्र लिहिणे व प्रसिध्द करणे ही गोष्ट त्याकाळात उध्दटपणाची व अविवेकीपणाची समजली जात असे. इ.स.१८६६ मध्ये सुप्रसिध्द गुर्जर कवी नर्मदाशंकर लालशंकर यांचे 'मारी हकीकत' हे आत्मचरित्र प्रसिध्द झाले. त्याच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात की, 'स्वतःचे चरित्र स्वतः लिहावे व तेही स्वतःच्या ह्यातील प्रसिध्द व्हावे हे अविवेकीपणाचे कार्य आहे असे लोकांना वटेल, पण आपणामध्ये नसलेली ही नवी प्रथा सुरू करावी, म्हणून

मीही हकीकत लिहिण्यास प्रवृत्त झालो.^७ हरिभाऊ आपटे यांनी एकदा वि.को. ओकांना आत्मचरित्र लिहिण्याची सूचना केली असताना, 'माझी चरित्र लिहून काढण्याइतका कोणता महत्वाचा भाग माझ्या हातून घडला आहे?' असा त्यांनी प्रतिप्रश्न केला. स्वचरित्र लेखाकडे पाहाण्याचा तत्कालीन दृष्टीकोन यामधून प्रकट होतो.

या काळात काही जणांनी आत्मपर लेख केले असले तरी त्यात विशिष्ट माहिती पुरविण्यावर सारा भर आहे. त्यामुळे लेखाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्काराला येथे महत्त्व मिळालेले नाही. विष्णुबुवा ब्रम्हचारी व बाबा पदमनजी यांच्या निवेदनातील उत्कटता किंवा गोडसे मठजीचे सूक्ष्म निरीक्षण व हजर-जबाबीपणा हे स्वभावविशेष त्यांच्या निवेदनात अप्रत्यक्षापणे प्रकट होत असले तरी स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाला प्राधान्य देण्याचा, विविधांगांनी त्याचे दर्शन घडविण्याचा उद्देश येथे आढळत नाही.

वेळोवेळी स्वतःच्या मनात आलेल्या विचारांचे टाचण करून ठेवावे, कारण पुढे हे विचार कोणा समर्थ फुड्यास कार्यप्रवृत्त करून त्याला लोक कल्याणाचा मार्ग दाखवतील, या हेतूने दादोबा आत्मचरित्राच्या लेखास प्रवृत्त झाले. 'या लेखाकडे पाहाण्याची त्यांची दृष्टी सामाजिक उप्सुक्ततेची होती. म्हणूनच अ.का. प्रियांकर म्हणतात, 'दादोबांचे हे आत्मचरित्र त्यांच्या वैयक्तिक माहिती-पेक्षाही त्यांच्या काळाच्या माहितीच्यादृष्टीने महत्त्वाचे आहे.'^८

बाबा पदमनजी यांचे 'अरुणादेय' हे या काळातील एक प्रमुख आत्मचरित्र आहे. स्वतःच्या मनात घडून आलेल्या धार्मिक उत्क्रांतीची माहिती देण्यासाठी त्यांनी ते लिहिले आहे. स्वधर्म, व संस्कृती यांचे मूल्यमापन करून, त्यातील ह्रष्टानिष्टत्व तपासून त्यांनी धर्मांतर केले. त्यामुळे मनातील धार्मिक संकमणाची हकीकत सांगताना त्यांना त्यांच्या काळातील सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक वा स्तुस्थितीचीही नांद घेणे अपरिहार्य वाटले. धर्मविधायक प्रेरणा महाराष्ट्रात

प्रबळ असण्याच्या काळातील हे आत्मचरित्र असल्याने तत्कालीन समाजिक संदर्भांच्यादृष्टीने त्याचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे. परंतु समाजिक इतिहास लिहिणे ही त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा नाही. तशिच स्वतःच्या व्यक्ति-मत्त्वाचा तळ शोधणे व त्याचा कलात्मक आविष्कार घडविणे हीसुद्धा त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा नाही. 'एका दिनावर ईश्वराने कशी परमदया केली' हे सांगण्यासाठीच बाबांनी हा लेखन प्रपंच केला आहे. आपल्याला बाबांची ही भूमिका घ्यानी घेऊनच पुढील प्रकरणात 'अहणादेया' संबंधी सविस्तर विचार करावयाचा आहे.

---o---

संदर्भ - सूचि

१. मराठी विश्वकोश - खंड दुसरा
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई
प्रथम प्रकाशन १९७६, पृष्ठ ११
२. कुलकर्णी, गो.म. - वाटा आणि वळणो, 'आत्मचरित्र : एक मागोवा'
(१९२१-१९५१)
नवसाहित्य प्रकाशन, बेळगाव
आवृत्ती पहिली १९७५, पृष्ठ १४२
३. लागू, रा.कृ. - 'आत्मचरित्र, चरित्र आणि आठवणी'; रा.ब. दादोबा
पांडुरंग संपादक व चरित्रलेखक अ.का. प्रियोब्कर
के.मि. ढवळे प्रकाशन, मुंबई
आवृत्ती पहिली १९४७, पृष्ठ १६
४. कुलकर्णी अुनि, पृष्ठ १६०
५. मराठी विश्वकोश - खंड दुसरा
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई
प्रथम प्रकाशन १९७६, पृष्ठ ११
६. कुलकर्णी, वा.ल. - वाड.मयातील वादस्थळे, 'आत्मचरित्र चित्र की चरित्र' ?
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
आवृत्ती दुसरी १९६२, पृष्ठ १४९
७. प्रियोब्कर, अ.का. 'रा.ब. दादोबा पांडुरंग संपादकीय निवेदन
के.मि.ढवळे प्रकाशन, मुंबई
आवृत्ती पहिली १९४७, पृष्ठ ५०
८. तत्रैव, पूर्वार्ध : आत्मचरित्र, पृष्ठ १, २
९. तत्रैव, संपादकीय निवेदन, पृष्ठ ४९